

Kozák Gyula

VAJDA JÚLIA – VAJDÁÉRT¹ (I)

1941–1982/86

1941–1945

Vajda Lajos 1941-es halála nem rázta meg a magyar közéletet, de még a szűkebb művészeti közéletet, közvéleményt sem, ha egyáltalán lehetett akkor ilyenről beszélni. Természetesen nem lehetett. Kállai Ernő nekrológja a *Pester Lloyd*-ban németül jelent meg,² Bálint Endre búcsúztatója a *Népszavában*³ természetesen magyarul. Vajda főiskolai mesterei közül Vaszary már két éve halott volt, a Vajdánál 38 évvel idősebb Csók István viszont húsz évvel túlélte Vajdát. Csók talán már el is felejtette, hogy tizenegy évvel korábban (1930-ban) Vajda is azok között az ifjú magyar fauve-ok között volt, akik miatt neki föl kellett adnia katedráját.

Vajda életének utolsó évében már nem dolgozott, nagyon beteg volt, ereje elfogyott. Ápolása, gondozása feleségére, illetve a kórházra maradt. Júlia erre az embertelenül nehéz feladatra nem volt felkészülve, és anyagi körülményeik sem tették lehetővé, hogy megfelelő ápolásban, táplálkozásban részesítse istenített férjét. Később a baráti körből sokan elmarasztalták Júliát, hogy nem ápolta Vajdát kellő odaadással. Ami tényszerűen igaz, hiszen nem adott neki naponta könnyű csibelevest, vitamindús gyümölcsöket, de egyrészt módja sem lett volna elkészíteni a kényeztető ételeket, s pénze sem volt.

Vajda utolsó, Júliához írt levelezőlapja drámaian érzékelteti mind az anyagi helyzetüket, mind Vajda magányosságát, mind pedig Vajda heroizmusát, miszerint betegsége alatt végig arra biztatta Júliát, hogy dolgozzon, fessen.

Két héttel a halála előtt írta Vajda azt a lapot, amelyben Kállai Ernőt hiányolja, különösen a beígért Picasso-albumért, s arról panaszkodik, hogy még egy levelezőlapra sincs pénze. S persze a vegetatív ügyek. Mert tudja, hogy Júliának sem módja, sem tehetsége nincs egy „jó kis ebédet vinni”, a nővéreire testálja ezt a feladatot. Picasso! Picasso, az örök rivális, a mérce, akit még a halála előtti órákban is magához hasonlít, helyesebben magát hasonlítja hozzá, s megállapítja, hogy legalábbis egyenrangú művészek. A végtelenül szerény Vajda, amikor a halálos ágyán mérleget csinál, szinte utolsó szavai, hogy az ő dolgai vannak olyan jók, mint a Picassóéi.

¹ Az alábbi írás a készülő A ROTTENBILLER munkacímű könyv egyik fejezete. A Rottenbiller utca 1. 2. emelet 17. alatti lakásban lakott 1948-tól különböző ideig Vajda Júlia festőművész, Vajda Lajos festőművész fiatal özvegye, majd második férje, Jakovits József szobrász és Bálint Endre festőművész. Bálint Endre felesége és Vajda Júlia testvérek voltak. A nyomorúságos társbérlet, amelyet az 1945-ben több művésznek kiutalt műtermekkel rendelkező villából való kiebrudalás után juttattak nekik, évtizedeken át egyszerre volt művészi közösség és családi tűzfészek. A lakás 1948-tól Vajda Júlia 1982-ben bekövetkezett haláláig különféle progresszív művészeti közösségek egyik fontos találkozóhelyéül is szolgált. A benne élők és az ott megfordulók sokaságának ismerete nélkül a XX. századi magyar művészeti közélet kapcsolatrendszerének egy fontos fejezete értelmezhetetlen lenne.

² Ernst Kállai: ZUM TODE EINES MALERS. *Pester Lloyd*, 16. September 1941.

³ Bálint Endre: MEGHALT VAJDA LAJOS. *Népszava*, 1941. szeptember 10.

A Júlia hagyatékában maradt feljegyzések, írások között található a következő feljegyzés:⁴

„Gyakran mondta nekem, hogy csak akkor tudna meggyógyulni, ha egy kiállítást rendeznének neki. Sajnos én még azt sem tudtam elintézni, hogy egy szanatóriummal cseréljük fel a kórházat – mert azt hittük, hogy az valamivel jobb. Ereje napról napra hanyatlott, egyre fogyott és fogyott, már le se ment megmérni magát.

Lajos halála előtt 5 nappal kijelentette, hogy egy percig nem marad tovább a kórházban, vigyem haza magamhoz. Taxiba ültettem, és hazahoztuk.⁵ Én támogattam föl a lépcsőn, nem tudom, hogy tudtunk fölmenni egy emeletet, mert lift csak az 5-ikig volt. Másnap megkért, [...] mutassam meg neki a képeiről készült reprókat. Hosszan nézte őket, és kijelentette, hogy én tudom-e, hogy ezek vannak olyan jók, mint a Picasso dolgai. 2 napra rá a mentők elvitték Budakeszire, mert a szomszédok nem engedték meg, hogy egy haldoklót tartsak a lakásban. Szombaton délelőtt érkeztünk oda. D.u. Bandi még meglátogatta, akinek csak annyit mondott: látod, mivé lesz az ember. Másnap mise volt a földszinten, amikor felmentem hozzá. Megkérdeztem, szívesen hallgatja-e. Ha jó zene volna, akkor igen, mondta. Körmei már kékültek. Nagyon csendesen halt meg, már nem volt jelen, nem járt a földön a lelke. De mintha állandóan gondolkozott volna, csak nem szólt semmit. Édesanyját emlegette, kívánta maga mellé.”

Ezt a feljegyzést Júlia magának készítette, nyilván fájdalmát enyhítendő. De már akkor részletesen megírta Svédországban élő nővérének Vajda utolsó napjait és halálát.

Júlia levele Budapestről Svédországba, nővérének, Hornyánszky Erzsébetnek:

„Bpest, 941. okt. 26. este

Drága Erzsókám, azt hiszem, Pozsonyban írt lapom már megkaphattad,⁶ s válaszd csak azért nem jön, mert vársz tőlem levelet, s közben bizonyára nagyon nyugtalan vagy miattam, Erzsím, és gondolsz rá sokat, Lajosra, úgyszólván, érzem, te is, Iri is szerettétek őt nagyon, és értettétek az ő drága lényét. Halkan, pár szóval, mozdulattal meg tudta ő sejtetni azt a nagyságot, ami benne megvolt, s amit képeiben juttatott kifejezésre. Olyan halkan távozott el ebből a világból, amilyen csendes volt élete. Hála az égnek, nem a János Kórházban történt, hanem a Budakeszi Szanatóriumban, ahol egy délutánt és a vasárnapot töltötte élve. Ez előtt pedig nálam volt, velem négy napig.⁷ Négy boldog, keserves napot töltöttünk együtt. Nem tudtam, hogy ez a vég, mert bár teste jóformán nem volt, szelleme éber volt az utolsó óráig. Talán, ha egyenesen megkérdelem az orvosokat az állapota felől, már előbb is tudtam volna a bekövetkezendőket. De nem akartam tudni, hinni és remélni akartam, hogy legyen erőm, és adhassak erőt neki is. Az utolsó 10 napon át nem aludt, s így minden gyengeséget, amit a vég hozott, erre fogtam. S ő bizakodva a gyógyulásban, ment a halálba.

A Szent János Kórházban eltöltött 7 hónap volt szenvedésekkel teli élete legnagyobb szenvedése [...] Augusztusban én még Szentendrén voltam, s az én édesem azt írta, fessek nyugodtan őmiatta. Az ő munkásságának folytatásáról sosem beszélt, azaz, hogy fogunk-e még boldogan élni együtt, s ha erre gondolt, a jövőendő életünkre, nagyon elszomorodott, mert tudta, hogy felgyógyulása után kezdődnek újból a problémák. Drága testvérkém, ha itt lehetnél mellettem, sok

⁴ Füzetből kitépett összehajtott lap, vagyis így négy oldal, ceruzával írva három oldal. A 4. oldalon érdektelen feljegyzés található. Oldalszámozás is van rajta, 25. és 27. oldal, vagyis valahonnan talán a többi oldal is előkerül. A szöveg keletkezésének ideje ismeretlen. Minden olyan dokumentum, amelynek forrása nincs megjelölve, a szerző magánarchívumából származik.

⁵ Ez a Bp. VIII., Rákóczi út 51. 6. emelet 3. sz. lakás, ahol Langfelder Hedvignél voltak albérlők.

⁶ Abban tájékoztatta nővérét Vajda haláláról.

⁷ A Rákóczi út 51.-ben. A „nálam volt” helyett a helyes fogalmazás az lett volna, hogy „otthon volt”, hiszen közös albérletben éltek.

mindenről tudnék beszélni. Gazdag életünk ezer emlékééről, együtt töltött nehéz éveinkről, az ő szeretetéről, irántam és irántatok való nagy szeretetéről, utolsó éveinek munkásságáról, a barátairól és az ő nagy egyedülvalóságáról.

A fájdalمامról nem beszélek Neked, testvére, úgyis tudod Te, mit jelent az számomra Lajos nélkül létezni. Az ő szemével láttam, az ő fülével hallottam. Ő tanított meg szeretni és becsülni sok mindent, amihez őnélküle sohase jutottam volna el. Hogy helyesen éltünk-e, azon ugye kár most vitatkozni, nem élhettünk másként.⁸ Ez azért volt, mert egyikünk sem tudott megalkuvó lenni. Ő inkább nem evett, semmint mást fessen, mint ami a meggyőződése volt. Én viszont képtelen voltam szalonra vagy valami pénzkereső állásra gondolni is, amivel többet kereshettem volna, viszont fel kellett volna adnom életfilozófiámat. Ma ugyanígy érzem a dolgokat. Óriási örökséget hagyott rám. Számítalan képet, rajzot, könyvet, emléket. Ezekben élek én tovább. Neked is küldök belőlük, testvére. Fényképet fogok küldeni és nekrológot Kállaitól. Barátai sokan becsülték és nagyra tartották – a szeretetük mellett a kritikusok közül csak Kállai értette őt. Ő [mármint Lajos] viszont egyedül érezte magát végig. Pedig nagyon vágyott a betegsége alatt emberi kapcsolatok után. Ha barátai hetekig nem látogatták, nagyon fáj neki. A nálam lévő 4 nap alatt nézegettük többek közt a reprodukcióit, s ő megjegyezte: »Tudod-e, milyen jó dolgok ezek?« »Én tudom, édesem« – feleltem. »De mások nem tudják. Pedig jobbak, mint Picasso dolgai.« »Ezt komolyan és őszintén mondod?« – kérdeztem. Mire ő: »Igen, komolyan.«

Ez a párbeszéd nagyon boldoggá tett akkor engem, és ma is, ha rá gondolok. Lajos nagyon sokat szenvedett, de hitt magában, a művészetében. És az én szeretetemben is hitt, azt én érzem mindig.

[...] Engem is az erősít, hogy Lajos szeretett, és Ti itt vagytok a földön, és az a néhány jó barát, aki a közelemben van. Pénzt gyűjtenek, s ezzel nekem megadták a lehetőségét annak, hogy Lajos emlékével lehessen egyedül egy ideig. [...] A festést nem adtam fel, folytatni fogom. A lakásom rendes, a lakásadónóm jó, kedves.⁹ Egyedül nem vagyok, sőt, túl keveset, sajnos. Megvizsgáltattam magam, semmi bajom. [...]

A barátok szerveznek kiállítást Lajos dolgaiból, de én nagyon nagy igényű vagyok, és csak a legmagasabb igények mellett vagyok hajlandó belemenni [három sor kihúzva, olvashatatlan].

Ha eddig nem lehetett nyilvános kiállítása Lajosnak, akkor most sem tartom sürgősnek. Inkább várjunk, amíg megéri az idő erre.

[...] Én vagyok a legönzöbb, akár hiszed, akár nem. De azért szeress. Júlia.”

Ebben a levélben Júlia kijelöli saját élete elkövetkező negyven évének a feladatait. Ha a szerett testvérnek szóló, érzelmeikkel telített szöveget leszikárítjuk, akkor világos program bontakozik ki, s egyben Júlia művészi hitvallása is. Röviden összefoglalva: művészi elveit, filozófiáját semmilyen körülmények között nem föladva festeni és Vajda életművét ápolni, gondozni.

Júlia a Vajda (és a saját) műveivel a Rákóczi út 51-es számú házban, utolsó, Vajdával közös albérletükben élt, részben barátai, részben főbérelőjének támogatásából. A Vajda halála utáni pozsonyi látogatás, az otthon, Szlovákiában töltött idő hetekre átmenetileg enyhítette depresszióját, de Budapestre visszatérve tehetetlenül, üresen teltek a napjai. Nem dolgozott, nem festett, nem rajzolt. Legalábbis ennek semmi nyoma, holott mind a korábbi, mind a későbbi korszak művei megmaradtak.

⁸ Ez fontosnak tűnik, alá is van húzva a levélben, arra vonatkozik, hogy inkább éheztek, mintsem festőként olyat csináltak volna, ami piacképes.

⁹ Langfelder Hedvigről van szó, aki Júlia élete végéig kitartott mellette – vagy fordítva.

Júlia családja Magyarországot biztonságosabbnak látta, így Olga (nagy)mama és Júlia két Pozsonyban élő testvére, Sanyi és Iréna a szándékkal költözött Budapestre, hogy végleg itt maradnak. A Rákóczi úti albérlet újabb lakót fogadott, Júlia mamáját. Bálint Endre és felesége, Iréna összeköltözhetnek, arról nincs információnk, hogy fivére, Sanyi hol lakott. A Rákóczi úti ház, a mosókonyhával szembeni 6. emeleti lakás adott otthont (albérletet) Júliának és édesanyjának egészen 1944-ig, amíg a zsidóüldözés elől menekülniük kellett.

Júlia néhány, 1942 és 1944 közötti művét leánykori nevén, Richter Júliaként szignálja, talán ez is a gyázmunka része. Vagy úgy érezte, hogy a Vajda név annyira halott férjéhez kötődik, hogy „nem meri” használni? Nem tudhatjuk, de az biztos, hogy 1945-ös rajzait már ismét Vajda Júliaként jegyzi. Az 1942–43-as évek a vagyonnal, pozícióval nem rendelkező zsidók számára békések voltak, nem lehetett kikövetkeztetni, hogy 1944 tavaszán elszabadul a pokol. Júlia az albérleti szobában és részben Szentendrén, Vajda nővérénél őrizte halott férje műveit. Vajda papírképei tekersekben és mappákban viszonylag kis helyen elfértek. Júliának fontos volt, hogy legyen egy Vajda-émlékiállítás, de ennek megszervezéséhez sem képessége, sem lehetősége nem volt, az anyagiakról nem is szólva. Az 1943-as Vajda-kiállítás történetét a kiállítás kezdeményezője, a jó barát Barta Éva így meséli el:

Az 1943-as Vajda-kiállítás

„1943-ban Fekete Nagy Bélával rendeztünk egy Vajda-kiállítást. A saját pénzünkéből finanszírozva a teremléletet, és katalógust is nyomtattunk. [...] bejárt a műhelybe Kállai Ubul [Ernő]. Főleg Bálint Bandi miatt, [...] De [Fekete Nagy] Bélát – nem tudni, miért – nem szerette.

Kállainak nagyon nagy volt a nimbusza, mindenki neki festett, beleszámítva Bálint Bandit is. [...] még soha nem mondtam el senkinek, de tulajdonképpen én találtam ki a Vajda-kiállítást, azért, hogy összehozzam Bélát meg Ubult, mert mindketten nagyon nagyra tartották Vajdát. És ez sikerült is. A kiállítás szervezése kapcsán nagyon-nagyon megszerették egymást.

[...] Együtt csinálták a kiállítást, és valóban közel kerülnek egymáshoz. Ezt azért mondom el, mert Julika nélkül ez a kiállítás nem jöhetett volna létre, ő őrizte a Vajda-hagyatékot, és számára rendkívül fontos és nagy jelentőségű volt, hogy Vajda halála után két évvel sikerült egy kiállítást összehozni. [...] Júlia számára még nagyon közeli volt Vajda halála, nem heverte ki, de azt hiszem, soha nem heverte ki. Julikát saját festészetén kívül csak Vajda érdekelte igazán. Jó, átmenetileg a gyerekei is, meg nyilván a Jaki¹⁰ is, de Vajda volt számára az isten.”¹¹

Az Alkotás Művészház a Múcsarnok és az Ernst Múzeum mellett talán a harmadik legrangosabb időszaki kiállításokat rendező (és árusító!) galéria volt. A kiállítások alkalmával kiadott szerény formátumú katalógusokban szinte mindig szerepeltek a művek árai s néhány fekete-fehér reprodukció is. Az 1943-as Vajda-kiállítás alkalmából is megjelent egy tizenhat oldalas, A/5-ös méretű katalógus nyolc képpel, Kállai Ernő ötoldalas szövegével, a kiállított művek jegyzékével és azok árával.

A kiállításon 75 mű szerepelt, Vajda 1934 és 1940 közötti korszakából. A művek közül három Seiden Gusztáv, kettő Kunvári Bella, egy-egy Szántó Piroska és Kassovitz Félix tulajdona volt, nyolc műhöz pedig a „nem eladó” szöveg tartozott. A többiek be voltak árazva. Bár eladás nem történt, érdemes az árakat megvizsgálni és azokat összevet-

¹⁰ Jakovits József (1909–1994).

¹¹ Interjú Barta Évával, 1956-os Intézet Oral History Archívum, készítette Kozák Gyula, 1994.

ni az ugyanott, kevéssel a Vajda-kiállítás előtt rendezett Csók István-kiállítás áraival. A pasztellek, a nagy, kései szenek és az olajképek (2 db) 1000–1500–2000 pengőért lettek volna megvásárolhatók, a kis ceruzarajzok ára 300 pengő volt. Csók olajképei 2000–5000 pengő közöttire voltak árazva, a zömük inkább 2000 pengő körülire. Tekintve, hogy Csók befutott, ismert mester volt, majd három évtizeddel idősebb Vajdánál, sőt Vajdának a főiskolán mestere is, megállapíthatjuk, hogy a Vajda-művek magasra voltak árazva. Vajda Júlia és a kiállítást rendező Fekete Béla–Kállai Ernő páros tisztességesen megkérte (volna) a képek árát. És Júliának igen jól jött volna, ha akár csak egy művet is elad, mondjuk 1000 pengőért.

Aztán besötétedett az ég, jött 1944. Júlia nem volt egyedül, barátai, szentendrei művésztársai, édesanyja, testvére, sógora, Bálint Endre és a haláláig jó barát Mándy Stefánia, Bíró Gáborék és még sokan a szentendrei társaságból együtt maradtak, tartották a kapcsolatot. Valamennyien zsidók voltak, s Júliának nem magányosan kellett érzékelnie, hogy a Vajda-művekről gondoskodnia kell. Meg a saját életét is mentenie.

Júlia a Vajda-művek megmentésére, a művek túlélésére azt a stratégiát dolgozta ki, hogy azokat diverzifikálja, több helyen igyekszik elrejtetni, biztonságba helyezni, mert akkor nagyobb az esélye, hogy legalább egy részük megmarad a háború befejezése után.

Júlia 1944. április 13-i keltezésű, Mándy Stefániának címzett levelezőlapja eligazít bennünket, hogy az utolsó pillanatig a Vajda-művek biztonságba helyezésén fáradozott:

„Édes Stefkám, én már Lajos összes nálam lévő képét összecsomagoltam és levittem a pincébe, részben elhelyeztem másoknál (Rózsadombon és Hűvösvölgyben). Azt ajánlom, hogy vedd ki a keretből, tekerd össze és jól csomagold be, s úgy helyezd el a pincétekben, ha van olyan. Ha Nektek nem volna pincétek, akkor én leteszem a miénkbe. Én általában itthon vagyok Olga miatt, csak késő d.u. megyek néha Szabóékhoz. Ha tudod, hozd el Te Stefikém ide, s ha nem lennék itthon véletlenül, akkor hagyd a házfelügyelőnél. Én is szeretnék Veled lenni, de hát most teljesen felfordult az életünk. Különösebb baj nincs. Mindnyájan egészségesek vagyunk. Barátaidat, Évit, Macát [?] üdvözlöm, és Bíróékat is. Téged csókol J.”¹²

Huszonöt nappal a német megszállás után, miközben a vidéki gettósítás már tartott, Júlia még azt írja, hogy „különösebb baj nincs” – csak éppen a műveket (és az életét) kell mentenie. Júlia egy Nyugatra menekült erdélyi szász lány valódi papírjaival egy dunántúli nagygazdánál vállalt cselédmunkát. A háború befejezése után az őt befogadó gazda elmondta: tudta, Júlia nem szász menekült, hanem zsidó, de nem akarta megijeszteni, ezért végig úgy bánt vele, mintha valóban erdélyi német lenne. És egy esetleges lebukás esetén sem kellett volna attól tartania, hogy Júlia elszólja magát, a befogadó gazda hivatkozhat a neki megmutatott papírok valóságára.

Talán e drámai levelezőlap is hozzájárult, hogy Mándy Stefánia egész hátralévő életének Vajda munkássága állt a centrumában. De megfordíthatjuk az oksági összefüggést: nem véletlen, hogy a háború ideje alatti utolsó segélykiáltás Mándy Stefániához szólt. A felszabadulás után a műveket Júlia – jelenlegi tudásunk szerint – hiánytalanul visszakapta a rejtkehelyekről, s visszaköltözött édesanyjával a Rákóczi út 51.-be, a szintén zsidó és szintén életben maradt szállásadó-barátnőjéhez, Langfelder Hedvighez.

Már egy sokkal későbbi, szintén Mándy Stefániához Párizsból írt levélből tudhatjuk meg, hogy Vajda nővérét, Terit és családját (fiát és férjét) elpusztították, s elveszett

¹² Az eredeti levelezőlap Mándy Stefánia hagyatékában.

az a füzet is, amelyben Teri Vajda gyermek- és ifjúkorát írta meg Párizsig, vagyis 1930-ig. Egy rövid részlet ebből a levélből: „Minden elvesztés fölött csak az vigasztal némileg, hogy közben volt egy világháború, és a többi, az elrejtett képek megmaradtak.”¹³

Vajda Júlia nem szívesen beszélt annak a tekercsnek (vagy mappának?) az elvesztéséről, amelyet ő hagyott a villamoson talán 1944-ben. Miként csak ötven évvel később értesültünk arról is, hogy 1963-ban, mielőtt hazatért volna Párizsból, egy mappát elveszített.¹⁴

Három boldog év

Amikor Júlia visszatért a bujkálásból, Budapest már hetek óta szabad volt. Édesanyja Bálintéknál lakott, Júlia visszaköltözött Rákóczi úti albérletébe, és elindult a Vajda-műveket összeszedni. Isteni csoda, de mind megmaradt, sértetlenül visszakapta őket segítőitől. A bujkálás utáni hónapok hangulatát azok a ceruzarajzok érzékeltetik, amelyeken a szegényesen berendezett szobája belsejét rajzolja, valamint saját papucsos lábát. Ezek a rajzok, bizonyítva a feneketlen szegénységet, a Foncier biztosító piszkoszöld úrlapjainak üres hátoldalára készültek. Szállásadója ugyanis ott dolgozott, s szintén túlélvén a vészkorszakot, régi munkahelyére ment vissza, onnan hozott Júliának papírt. Ceruza még akadt.

A barátok közül az Auschwitzból visszatért Mándy Stefánia és a szintén ugyanezt a KZ-t megjáró Tábor Béla jelentette Júliának a legtöbbet. A két, halálból megmenekült barát összeházasodott, s már ősszel megindult Haris közti lakásukon a rendkívül aktív intellektuális élet, amelynek centrumában Vajda legjobb barátja, Szabó Lajos állt.

Bár a Szabó Lajos-szemináriumok 1951–52-ben befejeződtek, de sok évtizedes tradícióvá vált, hogy egy baráti társaság (ahol a *barátin* van a hangsúly) heti rendszerességgel összejárt Táborék Haris közti lakásán, és 1956-ig Tábor Béla és Szabó Lajos, '56 után Tábor Béla szellemi irányítása mellett rendkívül intenzív intellektuális, termékenyítő hatású viták zajlottak. Ezeknek a beszélgetéseknek Vajda Júlia állandó résztvevője volt, intellektuális és művészi fejlődésére, gondolkodásának nyitottá válására nagy hatással voltak, amit bizonyítanak azok a füzetek, amelyekbe a viták után, mintegy azok folytatásaként, továbbgondolásaként lejegyezte reflexióit.

Már 1945 elején, kevéssel Budapest felszabadulása után aktivizálta magát a Munkás Kultúrszövetség, s Júlia sógora, a szociáldemokratákhoz kötődő Bálint Endre és a kommunista Fekete Béla Júliát is meghívta abba a közösségbe, amelyik az Ady Endre utcai művészkolóniát birtokba vette. Júlia a Vajda-művekkel együtt beköltözött a félig romos villába, tagja lett a művészkolóniának. Itt egyesült a család, Júlia együtt lakott testvérével, annak férjével, gyerekükkel és az édesanyjával. A háború utáni lakáshelyzetet figyelembe véve fejedelmi körülmények között, hiszen volt saját szobája, és tudott festeni is. S itt ismerkedett meg későbbi második férjével, gyermekei apjával, Jakovits Józseffel. Az élelmzésükbe is besegített a két baloldali párt és a frissen megalakult művészszakszervezet.

Még Júlia bujkálásának ideje alatt, de már Budapest felszabadulása után megkezdődött egy, a modern festőket, a modern festészetet valamilyen módon összefogó mozgalom szervezése. Ebben – természetesen – oroszlánrészt vállalt a korszak legjelentősebb

¹³ Az eredeti levél Mándy Stefánia hagyatékában. (A levél 1962 körül keletkezett.)

¹⁴ Nagy Éva, Vajda Júlia párizsi szállásadója szóbeli közlése.

művészettörténésze, Kállai Ernő, Vajda barátja, Szabó Lajos, valamint Mezei Árpád,¹⁵ Pán (Mezei) Imre¹⁶ és Gegesi Kiss Pál.¹⁷ Ez a mozgalom az Európai Iskola nevet kapta, a két háború közötti *békanyálás piktúrától*, lábszagú provincializmustól való elhatárolódás jelzésére. Az alapítók között három, már nem élő festőt is megneveztek, köztük Vajda Lajost.¹⁸ A Mándy Stefánia–Tábor Béla házaspár legendás Haris közti lakásán alakult meg „hivatalosan” az Európai Iskola 1945. október 13-án.

A szűk három évben, ami az Európai Iskolának adatott, Vajdának három kiállítást rendeztek. Most nem feladatunk a mozgalmon belüli művészeti felfogásbeli különbözőségekből adódó vitákról tudósítani, a lényeg, hogy a politika (Lukács György személyében)¹⁹ és a konzervatív, alkalmazkodni akaró művészeti szemlélet (Bernáth Aurél személyében)²⁰ ellehetetlenítette az Európai Iskolát, tagjait, miként minden modern irányzatot, karanténba kényszerítette. Karanténba, de nem tétlenségbe.

Vajda Júlia 1946 októberében világra hozta ikreit, s 1948-ban Lossonczy Tamás kivételével mindenkit kiebrudaltak az Ady Endre utcai művészkolóniából. Így került a Rottenbiller utcai lakásba a Bálint és a Jakovits család.

Jégkorszak

Júliának Vajdával kapcsolatos elképzeléseit jegelni kellett, a kor művészeti kánonja lehetetlenné tett mindenfajta erre irányuló kísérletet. A nem is túl szűk baráti-szakmai kör azonban Júliában folyamatosan életben tartotta azt a vágyát, hogy Vajdát meg és el kell ismertetnie a világgal. Az 1948–1956 közötti évek teljes reménytelensége jogosan alakította ki Júliában azt a meggyőződést, hogy Magyarországon Vajdát nem fogják befogadni, ezért már a forradalom előtti időszakban azon gondolkodott, hogyan lehetne Vajda műveit a világ számára megismerhetővé tenni. Mindhárom Rottenbiller utcai művész elvagyódott Magyarországról, nehezen viselte a fojtogató légkört, a bezártságot, a világ művészetétől való elzártságot, a tájékozatlanságot, a szegénységet. Figyelemre méltó, hogy az elszigeteltség ellenére, bár valamennyien a saját útjukat járták, művészetükben szinkronban maradtak a Nyugattal.

1953–54 körül a Rottenbiller utcai lakásban felborult az egyensúly, a Jakovits és felesége közti szerelem kihűlt, viszont föllángolt az összezártságból szükségszerűen következő érzelmi vihar Jakovits és Bálintné, Iri között. Júlia helyzete volt a könnyebb, hiszen az ő Vajdához fűződő örök szerelmében a gyermekei apjával folytatott kapcsolat csak intermezzo volt, és a húga iránti feltétlen odaadás és megbocsátás nem zökentette ki egyensúlyából, azonban úgy gondolta, hogy a leghelyesebb, ha végleg elhagyja az országot. 1956 tavaszán útlevelet kért és kapott, novemberben pedig – ikergyermekeivel – azzal a szándékkal utazott nővéréhez Svédországba, hogy nem tér vissza Magyarországra. Ezt a tervet két motívum vezérelte. Az egyik, hogy „odakintről” sokkal többet tud tenni Vajdáért, a másik, hogy lehetősége lesz neki is bekerülni a világ művészeti áramlataiba, megismerheti a Nyugat uralkodó irányzatait, kiléphet az elszigeteltségből.

¹⁵ Mezei Árpád (1902–1998) művészettörténész, pszichológus, író.

¹⁶ Pán Imre (1904–1972), eredeti nevén Mezei Imre, Mezei Árpád testvére, művészeti író, költő, műgyűjtő.

¹⁷ Gegesi Kiss Pál (1900–1993) Kossuth-díjas orvosprofesszor, műgyűjtő.

¹⁸ Valamint Derkovits Gyulát és Ámos Imrét.

¹⁹ Lukács György: AZ ABSZTRAKT MŰVÉSZET MAGYAR ELMÉLETEI. *Fórum*, 1947. szeptember.

²⁰ Bernáth Aurél: A SZINYEI TÁRSASÁG ÉS MŰVÉSZETÜNK ÚTJA. *Válasz*, 1947/3.

Ekkor került el Magyarországról a Vajda-művek első része, hogy pontosan mennyi, azt nem tudjuk, de Júlia mint festő különösebb nehézség nélkül tudott magával vinni mappákat – bennük Vajda-művekkel a sajátjaiként.

A forradalom alatt Bálint Endre aktivizálódott, funkciót vállalt a Képzőművészeti Szövetségben, fellépett a korábbi korszak tehetségtelen kiszolgálói ellen. Majd részt vett az 1957-es Tavasz Tárlat egyik zsűrijében, s ott a „moderneket” képviselte. A kádári konszolidáció azonban félelmeket ébresztett benne, s jobbnak látta elhagyni az országot. A felesége és Jakovits közötti liaison csak erősítette ezt az elhatározását. Bálint Párizsba, a művészetek akkori fővárosába utazott. Ő is útlevéllal hagyta el az országot, s ő is (saját műveiként) magával vitt egy nagy mappányi Vajda-művet.

Azt nem tudjuk, hogy e két tranzakció során valamennyi, a párizsi próbálkozások során jegyzékekbe foglalt Vajda-mű kikerült-e az országból, de az biztos, hogy ez a két „adag” képezte Vajda nyugati elismertetésének alapját.

Fél évszázaddal az események után nehéz megítélni, hogy Júlia elképzelése helyes volt-e, s ha tervei valóra válnak, és Vajda bekerül a nagy nyugati műkereskedelmi áramlatba, amelynek nyomán a kicsempészett másfél száz főmű eltűnik a gyűjtőknél szerte Európában, az végül is szegényítette vagy gazdagította volna-e a magyar kultúrát. Júlia terve azonban ez volt, Vajdát bevezetni Európába. S ezzel a tervvel Bálint Endre is egyetértett, s Párizsba érkezése pillanatától maga is folyamatosan tájékozódott a galériás világban, hogy mi is lenne a leghelyesebb lépés. Ugyanakkor Bálintnak önmaga menedzselésével is foglalkoznia kellett. Bálint – Vajdával kapcsolatban – nemcsak a műkereskedelem, hanem a kiállítási lehetőségek felé is keresett kitörési pontot. Annál is inkább, mert az esetleges eladás morális kockázatát nem vállalhatta Júlia helyett. Júlia pedig Svédországból, Lundból semmit nem tudott érdemben tenni, nemcsak a távolság miatt, hanem mert teljesen tájékozatlan volt a műkereskedelem vadonjában. Illetve annyit mégis tudott, hogy az általa kivitt Vajda-műveket eljuttatta Párizsba, Bálintnak.

Forradalom után

A korábbi baráti körből a forradalom idején sokan menekültek Nyugatra, Szabó Lajos és Kotányi Attila²¹ Németországba, Márkus Anna²² és Pán Imre Franciaországba, Ligeti György²³ Ausztriába, s az ő támogatásukra, helyismeretükre lehetett számítani. Miként a már korábban Párizsban letelepedett magyar művészekére, Etienne Beöthyre,²⁴ Etienne Hajdure,²⁵ Lucien Hervére²⁶ is, akik mindhárman a francia ellenállási mozgalomban harcoltak a németek ellen, s Franciaországban ekkor már elismert és megbecsült művészek voltak. De viszonylag hamar kapcsolatba került Bálint a már világhírű Victor Vasarelyvel is, aki Vajda kortársa volt, de személyesen nem ismerték egymást.

Júlia 1957 októberében gyerekeivel együtt visszatért Magyarországra, a Vajda-művek és a Vajda-ügy „felügyelete” az akkor már Párizsban tartózkodó Bálint Endrere ma-

²¹ Kotányi Attila (1924–2003) építész, költő, filozófus, író.

²² Márkus Anna (1928) festő, Anna Mark néven vált híressé, ma is Párizsban él.

²³ Ligeti György (1923–2006) Kossuth-díjas zeneszerző.

²⁴ Beöthy István (1897–1961) szobrász, művészeti teoretikus.

²⁵ Hajdu István (1907–1996) szobrász már a harmincas években emigrált, s 1946-ban az Európai Iskola meghívta tagjai sorába.

²⁶ Elkán László (1910–2007) festő, fotós a francia ellenállási mozgalomban használt nevét megtartotta művésznévként, így Lucien Hervéként ismeri őt a világ.

radt. Bálint Endrét nem vádolhatjuk azzal, hogy nem rajongott Vajdáért, hiszen barátjának, mesterének tekintette, s meg volt győződve róla, hogy a XX. század legjelentősebb magyar művésze, de karakteréből következően alkalmatlan volt a szisztematikus menedzselési feladatra. Ezért nem marasztalhatjuk el, mert saját magával „szemben” sem volt sokkal hatékonyabb és racionálisabb.

A Vajda-művek tragikus állapotban voltak, s méretük okán (90x120 cm) mappában nem is lehetett azokat tárolni, a háborút is összetekerve élték túl. Júlia pedig Budapesten semmit nem tudott arról, ami 1500 km-rel odébb Brüsszelben és Párizsban történik. Annál is kevésbé, mert csak nagyon óvatosan, virágnyelven lehetett levelezni a kint történekről, s már az is veszélyes volt, hogy egyáltalán Vajda-műveket állítottak ki a BOZAR-ban.

A rendőrállam föltehetette volna a kérdést – ha egyáltalán egy szemernyit is érdekelte volna őket a művészet –, hogy miképpen kerültek oda a művek. Bár Juliának erre kész válasza volt, mert számított rá, hogy egyszer előveszik a Vajda-művek kijuttatása miatt, s azzal a válasszal készült, hogy még a front Magyarországra érkezése előtt, tehát valamikor 1942–43-ban juttatta ki a műveket testvéréhez Svédországba, hogy megmeneküljenek a háborútól. Szerencsére ezt a kérdést senki nem tette fel.

A szintén Párizsba emigrált Pán Imre, aki már a két világháború közötti időszakban a magyar avantgárd festészet mentora és teoretikusa volt, s megérkezésekor már rendelkezett párizsi kapcsolatokkal, amikor megtudta, hogy Vajda-művek (s nem is kevés) kerültek ki, akcióba lépett. A Pán és Bálint közötti évtizedes baráti, de Párizsban egyre inkább megromló viszony följosította Pánt, hogy Bálinttal ingerülten, néha bizony tanító bácsisan bánjon. Pán számára a kortárs modern magyar művészet nyugati bevezetése fontos volt ugyan (Vajda kiváltképpen), de mert további életét nem kizárólag a magyar képzőművészetnek kívánta szentelni, hanem a „világművészetnek”, sokkal nagyobb léptékben gondolkodott, mint Bálint vagy Júlia. Nem sokkal Bálint Párizsba érkezése után írt levelezőlapján ingerülten tesz szemrehányást:

„Ha Te nem óhajtasz részt venni, úgy mindenképpen el kell juttatnod hozzám a Vajdákat. Ezeket a galériában is bemutatnám. Egy Vajdát (rajzot) mindenképpen szeretnék kiállítani Franciaországban, az első kiállításon (.....? , Picasso, Leger etc.) Szeretném látni hollandi meghívódat, meg lehetne említeni a cikkben. [...]”

Majd a jogos szemrehányás:

„...azt mondtad, a nagy Vajdák Marcelnál²⁷ vannak, s közben elvitted őket. Júlia sem vászolt, »több lehetőség van«, mondta Magdának,²⁸ gondolkozik.”²⁹

Júlia a kudarcos svédországi szűk egy év után Párizst vette célba. Közben itthon is azon igyekezett, hogy Vajda-kiállítást hozzon tető alá, s Mándy Stefániával közösen Vajda-könyvek kiadásán törek a fejüket. A könyvkiadás is, a kiállítások szervezése, rendezése is teljes mértékben állami kézben volt, ami azt jelentette, hogy az ezekben az ügyekben illetékes állami vezetőket (akik természetesen élvezték a politikai hatalom bizalmát) valamilyen módon rávegyék terveik megvalósítására. Júlia és Mándy Stefánia folyamatosan dolgoztak a Vajda-életmű rendezésén, feltárásán, azonban a Párizsba juttatott

²⁷ Marcel Jean (1900–1993) francia festő és teoretikus, aki az Európai Iskola alapításakor Magyarországon élt.

²⁸ Kotányi Attila felesége, Huszár Magda.

²⁹ Pán Imre levelezőlapja Bálint Endrének, Párizsból Párizsba, 1957 (közelebbi dátum ismeretlen).

művek ezt csak mérsékelten tették lehetővé. Mindehhez nehézségként hozzájárult, hogy Mátyás Stefánia nem művészettörténészként, hanem fordítóként kereste kenyerét, és kívül volt a hivatalos szakmán. Természetesen senki nem vonta kétségbe kompetenciáját, hiszen művészettörténet szakon végzett, ebből is doktorált, de a szakma nagyon zárt volt, és az intézményen kívüliek sokszorosan nehéz helyzetben voltak. Bálint Andre párizsi és brüsszeli próbálkozásai eredménytelenek voltak, s ez érthető is, hiszen ő elsősorban saját egzisztenciáját próbálta megalapozni, s csak másodsorban foglalkozott Vajdával. Amikor Bálint 1958-ban megkapta a Jeruzsálemi Biblia illusztrációjára a megbízást, egzisztenciája stabilizálódott, és jó esélye keletkezett, hogy meg tudjon kapaszkodni a párizsi művészvilágban.

Bálint Párizsba érkezése után hamar megkapta ezt a megbízást, és olyan sikeresen teljesítette, hogy a francia televízió filmet is készített a különleges, ha nem is absztrakt, de szokatlanul modern hangvételű illusztrált műről, amely mára az aukciók értékes darabjává vált. Júlia is örült Bálint sikerének, de azt is tudta, hogy ezzel Vajda ügye nem megy előbbre.

Júlia Bálintnak írt 1958–59-es leveleiben implicite felmenti Bálintot a Vajda-ügyért való tevékenység alól, nem biztatja, hogy próbálkozzék, viszont beszámol arról, hogy ő itthon egy Vajda-kiállítás létrehozásán munkálkodik Szentendrén. S közben egyre intenzívebben fáradozik azért, hogy Párizsba utazzon. Egy 1961-es levélben azonban finom szemrehányást tesz Bálintnak, hogy Kepessel³⁰ felvette-e a kapcsolatot, s Kepes látta-e Vajda műveit. Júlia anélkül, hogy Bálint iránti feltétlen bizalmát és szeretetét feladta volna, lemondott arról, hogy Bálint érdemben bármit is tenne Vajda érdekében. Bálint és Kepes levélváltása megtörtént, Kepes azonban teljesen formális, udvarias válaszlevelet írt, amelyben arra biztatja Bálintot, hogy majd, ha lesz ideje, találkozzanak és beszélgessenek a múltról. Vajdáról, akivel együtt hagyták ott a főiskolát, egy szót sem ejt.

Júlia Párizsban (1961–1963)

Júlia – svédországi testvére és sógora meghívólevelére – megkapta a látogató-útlevelet, s a BM különleges kegyként egyéves kinttartózkodást engedélyezett neki. 1961. szeptember 12-én elutazott Párizsba. Ettől kezdve Vajda nemzetközi elismertetése az ő feladata lett. Júlia Párizsban töltött ideje minden vonatkozásban szinte elviselhetetlennek mondható. Keresete nem volt, munkához nem juthatott, a francia nyelvet megérkezésekor csak törte, annyi pénze volt, amennyit testvérétől kapott Svédországból, s csupán Bálint Andre támogatására számíthatott, arra is csak csekély mértékben, hiszen Bálint is igen szerény anyagiakkal rendelkezett. S bár tervei szárnyaltak, már a megérkezése utáni első pillanatban be kellett látnia, hogy szinte lehetetlenre vállalkozott. A kinn élő barátok lelki támogatására számíthatott, tőlük jó tanácsokat kaphatott, meghívták vacsorára, műterem-látogatásra, baráti beszélgetésekre, de azt nem várhatta el, még a befutott, sikeres művésztársaktól sem, hogy apanázzsal járuljanak hozzá mindennapi megélhetéséhez. Az első időszakban egy olcsó hotelben lakott, sajton és csokoládén élt, s nagyon megszenvedte a telet, sokat fázott, mert a hotelszobában nem volt fűtés.

Persze ne higgyük, hogy Júlia számára Párizs csak Vajda miatt volt fontos. Júlia elmerült abban a világban, amelyre már két évtizede vágyott, amelyről Vajdától (aki szintén végigszenvedte az ott töltött négy évét) oly sok szépet hallott. A bezártság, az

³⁰ Kepes György (1906–2001) festő, képzőművészeti író.

elszigeteltség után találkozhatott a kortárs festészet legnagyobbjaival. S még a múzeumi belépőkért sem kellett fizetni, mert a kisebb és nagyobb galériák szinte az összes kortárs művészt kínálták – ingyen. S nem csak a már reprodukciókból ismert mesterek munkáival találkozhatott, hanem fölfedezhetett magának olyan művészeket, mint Wols, Pollock, Dubuffet, Hartung.

De talán ennél is megrázóbb és váratlanabb élmény volt Júlia számára, hogy a művészi szabadság, a „korlátlan”, politikamentes lehetőségek ugyan érvényesülnek, de a gyámkodó, cenzúrázó állam helyett az üzlet áthághatatlan és átláthatatlan – számára teljesen ismeretlen – törvényei uralkodnak. Azzal a hittel érkezett Párizsba, hogy Vajda művei önmagukat fogják *eladni*, ha azokat a megfelelő kompetenciával rendelkező galériásoknak és múzeumi embereknek megmutatja, s akkor más dolga nem lesz, mint a részletekről tárgyalni, vagyis Vajda felfedezése, felfedeztetése *csak* technikai probléma: a világ elé kell tárni a műveket, és a világ azonnal lecsap rájuk, fölkarolja. Ez az elképzelés a szocialista Magyarország bezártságából érkező művész számára a kapitalista világ leegyszerűsített, naiv értelmezése volt.

Júlia párizsi életének harmadik szegmense saját alkotói tevékenységének folytatása volt. A szűkös lakáskörülmények, a festőszerek és -eszközök rendkívüli drágasága azonban nagyon beszűkítette lehetőségeit. A hotelszobában nem is gondolhatott nagyobb kép festésére, ott csak tenyérnyi jegyzetfüzetébe készített szinte kézimunka-finomságú rajzokat s A/4-es vázlatokat, ceruzarajzokat. Különösen Wols megismerése után bátorodott fel, és készített műértékű, rendkívül finom „szötteseket”, érzékeny vonalrajzokat ceruzával. A párizsi termésből egy közepes olaj-vászon kép, néhány kisebb akvarell emelkedik ki, ám joggal feltételezhetjük, hogy ennél több mű született, s ezek nyilván kinti barátokhoz, ismerősökhöz kerültek.

Természetesen Júlia számára a legfontosabb a Vajda-ügy volt. Pán Imre, aki Bálint Endrével Vajda kapcsán ingerült levélváltásba bonyolódott, Júlia megérkezése után azonnal akcióba lendült. Ennyi év után nehéz eldönteni, hogy Pán szándékában mennyi volt az üzleti motívum és mennyi a valódi segítő szándék, sejtéseink szerint a kettő egyenlő arányban volt jelen. Már 1961 novemberében, tehát nem sokkal a Júlia megérkezése után keletkezett levelében a következőket írja:

„Határozott és lehetőleg gyors választ kérnék tőled a két következő dologra:

Hajlandó vagy-e ésszerű áron eladni nekem 10-15 kis formátumú Vajdát, L'Art du dessin³¹ című sorozatom részére? A kiadvány nagy szolgálatot tenne a Vajda-ügynek.

Hajlandó vagy-e eladni 30-40 darabot egy angol galériásnak, amely kiállítaná Vajdát; ha igen, elhozom az anyagot, hogy megnézzé a dolgokat és beszéljen veled.”³²

Júlia elképzeléseivel ellenkezett a művek szétszórása, sem Pánnak, sem az angol galériásnak nem adott el Vajda-műveket. A levélnek az a része viszont értelmezhetetlen, hogy egy kiadványban történő megjelenés miatt tenné szükségessé a művek megvásárlását. Pán, aki érdekelve volt egy párizsi galériában, nyilván ott kísérelte volna meg a művek értékesítését.

Júlia párizsi életében a legnagyobb gondot a lakhatás okozta. Még az olcsó hotel is túl drága volt, és alkalmatlan arra, hogy ott fessen. A Párizsból keltezett levelek alapján tudjuk, hogy „átmenetileg”, Márkus Anna jóvoltából, dr. Citrom Pálnál lakott, va-

³¹ Rajzművészet.

³² Pán Imre levele Vajda Júliának, Párizsból Párizsba, 1961. november 24. (Részlet.) Érdemes megjegyezni, hogy egy másik levélben, amelyet korábban Vajda Júlia írt Pán Imrének, magázódnak.

lamint Beöthy István özvegyénél Montrouge-ban, míg végül, 1962 közepétől hazajöveteléig Nagy Évánál, a Rue l'Abbé Cartonon talált menedéket. Az akkor 27 éves Nagy Éva kisbabája mellett viszont Júlia a lakásért cserébe bébiszitterkedett, vagyis a befogadásért nem pénzzel, hanem „munkával” törlesztett. Az első időben egyedül lakott a lakásban, mert a házigazda a kisbabával átmenetileg a mamájánál lakott vidéken.

A Vajdával kapcsolatos próbálkozások sorra kudarcot vallanak, lényegében nem történik semmi, s emiatt Júlia emészti magát, a munka sem megy úgy, ahogy szeretné. Bálint még Párizsban van, de már készül haza, s akkor Júlia végleg egyedül marad, lelki, baráti és anyagi támasz nélkül. Férje Budapestről vigasztalja, ad neki tanácsot:

„*Tulajdonképpen disznóság Tőled, hogy évek óta Párizsba akartál menni, végre ott vagy, közben Vajda-adminisztrálással teszed tönkre magadat. Neked kell felmérned erőidet ebben a dologban, ha nem bírod szusszal, rögtön abba kell hagyni! A dolgok menjenek a maguk útján. Ne tégy erőszakot magadon, kérlek. Az első leveleid tele voltak örömmel, most rögtönzött, kusza írásod árulkodik állapotodról. Vajdának nem sürgős a befutás, nekünk jó lenne, de azért tönkremenni nem érdemes.*”³³

És egy másik levélben: „*A Vajdát ne forszírozd nagyon, mert elterjed Párizsban, és akkor ujjal mutogatnak rád.*”³⁴

Közben Budapesten is „történnék dolgok”. Egyrészt szerveződik az Európai Iskola (féllegális) kiállítás a Mérnöki Továbbképző Intézetben, másrészt próbálkozások folynak, hogy legyen egy Vajda-kiállítás. Budapesten jár Mario de Micheli olasz művészeti író, aki megtekinti az itthon maradt Vajda-műveket. Erről Bálint Endre számol be az éppen Brüsszelben tartózkodó Júliának:

„*Idézem Irena sorait: »Itt volt egy olasz műtörténész³⁵ és még egy páran. Egészen oda volt Vajdától. Klári³⁶ telefonált tegnap, hogy a pasas a PEN klubban beszédet tartott, amelyben hangsúlyozta, hogy Vajda a legnagyobb magyar festő, és a [Velencei] Biennálén termet akar neki adni. Ugyanezt megmondta Aradi Nórának. Máris csoportokban akarnak Vajdát látni...«*”³⁷

Júliának ez is egy szalmaszál, s levélben meg is keresi az olasz művészettörténészt, De Michelit, aki Vajda lelkes hívévé válik. Megmaradt annak a levélnek a fogalmazványa, amelyet Júlia küldött neki:

„*Mario de Micheli*

Editioni di Giornale Unitá, Milano

Tisztelt Uram,

tudomásomra jutott, hogy Budapesten látta Vajda Lajos festő műveit, és hogy felkeltették az érdeklődését, s hogy ezen túl említést tett arról is, hogy a Velencei Biennálén kiállítaná azokat.

Bátorkodom közölni Önnel, hogy itt, Parisban nagy anyag van Vajda Lajos művei ör-jéből, és azt azonnal rendelkezésére tudom bocsájtani, amennyiben Ön el tudja intézni, hogy kiállításák Vajdát. Amennyiben aktuális ez a dotog, azonnal szíveskedjek azonnal válaszolni a rendezők nevét és akikkel én itt Parisban érintkezésbe léphetnék.

(Befejező akkordok)”

³³ Jakovits József levele Vajda Júliához, 1962 nyarán, Budapestről Párizsba (részlet).

³⁴ Jakovits József levele Vajda Júliához, 1962. november, Budapestről Párizsba (részlet).

³⁵ Mario de Micheli olasz művészeti író, egyetemi tanár (1914–2004). Magyarul 1978-ban jelent meg Az AVANTGARDIZMUS című műve. (Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat, 390 o.)

³⁶ Szerb Antalné Bálint Klári (1913–1992), Bálint Endre nővére.

³⁷ Bálint Endre levele Vajda Júliához, 1962. március, Párizsból Brüsszelbe (részlet).

Az Európai Iskola-kiállítás idején Júlia nincs Budapesten, arról csak levélből értesül. Az 1962-es év lassan elmúlik, Júlia kinntartózkodási engedélye lejár, és még nem történt semmi érdemleges azon túl, hogy Júlia megismeri Wols művészetét, megszereti, nagyon közelinek érzi a sajátjához.

1958-ban jelent meg Herbert Read *A CONCISE HISTORY OF MODERN PAINTING* című műve a Thames and Hudson kiadónál, s ez Budapesten, az idegen nyelvű könyvesboltban már 1960-ban kapható volt. Júlia még Budapestről ismerte Read nevét, tudta, hogy a modern művészet apostola, s Párizsban látta, hogy milyen más művek fűződnek a nevéhez. Hogy sajátja volt-e vagy valakitől kapta az ötletet, nem tudjuk, de elhatározta, hogy elküldi a Vajda-művek fotóit Londonba, és felhívja Read figyelmét Vajdára. A levél elment, de Read nem reagált, így ez a vonal is befulladt.

Jakovits, az itthoni barátok és egy kicsit a „hivatalosság” is mocorog Vajda-ügyben. Erről Jakovits számol be Júliának. A korszak itthoni körülményeit ismerve igen nagy jelentőségűnek tarthatjuk, hogy Aradi Nóra, a képzőművészeti élet teljhatalmú és rettegve gyűlölt ura (úrnője-elvtársnője) éppen aktuális beosztásától függetlenül látogatást tett a Rottenbiller utcában.³⁸ Erről a látogatásról más forrásból nincsenek információink.

„Júliám, nagy a sürgés-forgás Vajda körül, tegnap, azaz 21-én a Stefka beszélt Aradi Nórával, utána kiborulva jött hozzánk.³⁹ A Vajda-könyv kiadása ügyében. Valószínű, a Fehér Zsuzsák⁴⁰ fogják kiadni, ha megy! Nóra nagyasszony kedden jön Vajda-nézésre. A mostani jelszó: arccal a halottak felé. A Kassinak nem sikerült a kiállítását megcsinálni. Jelenleg kórházban van... gondolom, az izgalomtól készült ki, nagyon fontos lett volna Kassáknak egy kiállítás. A marha Korniss⁴¹ és a Lali⁴² rossz híret terjesztették, ez megártott az öregnek. [...] Most a Mezei [Árpád] is fúj rám, mert a Levendelnél⁴³ dicsekedett a könyvével,⁴⁴ erre a fejére olvastam, hogy máshol tartanánk, ha a magyarokat is bevette volna a könyvébe.

Csak a Táborékkal lehet közlekedni...

Dávid Kata⁴⁵ egy szentendrei [kiállítás]t ütemezett be, most úgy látom, az is jó, főként keretezés miatt. Kihúzható lesz [mármint a kiállítás ideje], mire hazajössz, majd kihúzom valahogyan. [...] egyik leveledben írtál valamit a Vajdával kapcsolatban. Itt ez fokozottan áll, egyszerűen nem bírják elviselni, ha valaminek mondanivalója van. [...]

Sikuta⁴⁶ telefonon letolta [Aradi] Nórát, és ki akarták rúgni az állásából [...]

Aczél elutazott Kubába, 15-én jön vissza, megígérte Irinek, ha visszajön, tesz valamit érdekiünkben.⁴⁷

³⁸ Aradi Nóra művészettörténész, 1957–1961 között a Művelődési Minisztérium képzőművészeti osztályának vezetője; 1960–1972 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense; 1972-ben egyetemi tanár; 1969–1990 között az MTA Művészettörténeti Kutató Csoport igazgatója.

³⁹ A kiborulás oka, hogy Mándy Stefánia már évek óta dolgozott egy Vajda-monográfián, s kétségtelenül ő volt a téma kiemelkedően legjobb szakértője.

⁴⁰ D. Fehér Zsuzsa (1925–2001) művészettörténész, 1950–1954 között a Műcsarnok művészeti vezetője; 1954–1965: a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat főszerkesztője; 1965–1982: a Magyar Nemzeti Galéria mai magyar osztályának vezetője.

⁴¹ Korniss Dezső (1908–1984), az Európai Iskola tagja, festő, grafikus.

⁴² Barta Lajos (1899–1986) szobrász.

⁴³ Levendel László (1920–1994) orvos, tüdőgyógyász, a szegények és a művészek orvosa.

⁴⁴ HISTOIRE DE LA PEINTURE SURREALISTE (Marcel Jeannel). Párizs, 1959.

⁴⁵ Dávid Katalin (1923) Széchenyi-díjas művészettörténész.

⁴⁶ Sikuta Gusztáv (1919–1985) festő.

⁴⁷ Jakovits József levele Vajda Júliához, 1962. március, Budapestről Párizsba (részlet).

„Természetesen” a Dávid Katalin által tervezett szentendrei Vajda-kiállításból nem lett semmi, négy évnek kellett eltelnie, amíg Passuth Krisztina Vajda halálának 25. évfordulóján, 1966-ban, Szentendrén kiállítást tudott szervezni-rendezi.

Párizsi tartózkodása alatt Júlia megismerkedett az Ile Saint Louis-n lévő Galerie Lambert lengyel tulajdonosával, aki egy kis Vajda-kiállítást rendezett 1962 júniusában. (Ma ennek a helyén a Jupiter Galéria található.) A galéria mérete és profilja – ezt Júlia jól felismerte – nem lett volna alkalmas arra, hogy Vajda későbbi menedzselését végezze. A kis siker – történt valami! – azonban mégis új erőt adott a további kereséshez.

...és megjelenik a képen Paul Facchetti

Természetesen Facchetti nem deus ex machina jelent meg, hanem hosszú, fáradságos és legtöbbször eredménytelen próbálkozások után. Számunkra talán a legmegdöbbentőbb, hogy Júlia próbálkozásait milyen kevéssé segítették a már régebben Párizsban élő magyar művészek. Korábban Bálint próbálkozott Vasarelyvel, aki udvariasan elutasító, inkább mondhatjuk, hogy kitérő választ adott leveleire, saját nagyságát és elfoglaltságát hangoztatva. Kepes is „lerázta” Bálintot. Júlia magára maradt, s ezt egy Szabó Lajosnak írt levelében fájdalmasan foglalja össze.⁴⁸ Bálint élte a maga életét, Júliát magára hagyta. Júlia Bálint ellen érzett indulatait ekképpen foglalja össze:

„...úgy éreztem, áruló vagyok, ha őt [Bálintot] befeketítem, talán azért, mert ő jóhízemű és bízik bennem és szeret is. Minden esetre okos tanáccsal vagy csak megértéssel nem áll mellettem lényeges dolgokban. 1/2 órát nem gondolkodik magában, csak haldoklik szünet nélkül.

Most, itt P.-ban 2 galériával való megbeszélés van programban. Egyik egy kis lengyel g., de nagyon szimpatikus (Ile St. Louis), ez esetleg csinálna egy kiállítást... de még nem tudom, mit kér, a másik Facchetti – olasz, minden hájjal megkent, de remek amerikai kapcsolatokkal, aki persze komolyabb, de veszélyesebb, aki foglalkozna az egésszel. Mi a véleményed arról, hogy egy galériával kell tárgyalni és nem saját szakállra csinálni a kiállításokat!? Ez volt Giron tanácsa.

Az itteni »barátaim« természetesen nem törik magukat, hogy nekem segítsenek. [Etienne] Hajdu azt kéri, hogy egy akármilyen kiállításba menjek bele, amelyik g[aléria] nem vesz el képet, és 3-5 év múlva Vajda ismert lesz mindenképpen (a magyar kormányon keresztül). Hantai⁴⁹ nevetett, amikor mondtam neki az Arts Decoratif-ot. Egyelőre neki lett igaza.

Rozsdát⁵⁰ nem lehet semmire kérni, bár mindenkit ismer, Max Ernst, Breton, Masson – de persze az ember nem tudhatja, hogy ő milyen kis fiúka közöttük. Itt mindenki úgy tudja, hogy Gara, Fejtő...” (Innen hiányzik egy oldal a levélből.)

Márkus Anna csak 1957-ben érkezett Párizsba, az ő kapcsolatai nem elég kiépítettek, a másik baráti házaspár, Hervéék pedig a galériás világban idegenül mozognak, Hervé aktív, de csak mint fotós, s bár fest, nincs kapcsolatban galériásokkal. A levél folytatásában Júlia egyrészt kétségbeesetten, másrészt meglepő összefogottsággal foglalja össze Szabó Lajosnak a rá váró feladatot:

„Olyan galéria kezébe akarom letenni az anyagot, amelyik elég nagystílű, józan, hajlandó pénz, időt, összeköttetést befektetni ebbe a vállalkozásba.

A másik verzió – kiállításokat rendezni különböző országokban, városokban saját összeköttetéseimen keresztül, esetleg itt egy kis galériában, mint a lengyel, és utána Németország,

⁴⁸ A levél dátumát nem ismerjük, de még akkor keletkezett, amikor Bálint Endre Párizsban volt, és már készült haza, vagyis 1962 nyarán. A piszkolat maradt meg Vajda Júlia párizsi hagyatékában.

⁴⁹ Hantai Simon (1922–2008) festő.

⁵⁰ Rozsda Endre (1913–1999) festő.

Belgium, Hollandia, Schweiz stb. Mit találsz jobbnak? Giron szerint idő- és képvesztés. Várjak a galériával? Félek, hogy beleesek egy nem kedvező helyzetbe, illetve a képek. Minden kiszolgáltatottságtól félek. Persze, ha az egyén, a galériás nem volna zsvány, de azok. Most csak erről írva válaszolj kérlek.”

Közben nővére, Erzsébet – aki Párizsban meglátogatta Júliát – arra biztatja, hogy menjen haza Budapestre, és majd néhány év múlva folytassa küzdelmét Vajda nemzetközi elismertetéséért.

A régi barátinak, Seiden Gusztávnak írt levélre is megérkezik a válasz. Seiden galériát nyitott Londonban, s Júlia levelére, hogy nem akarna-e Vajda-művet venni, az alábbi válasz érkezett:

„...Csak most tudok válaszolni kedves leveledre [...] Sajnos szó sem lehet róla, hogy Vajda-képet vásároljak, egy galéria felépítése és a család eltartása annyira igénybe vesznek anyagiilag, hogy magánvásárlásokról szó sem lehet, eladni pedig itt nem tudnám, mert itt csak ismert neveket vesznek az angolok, és a magyar festőkről sajnos semmit nem hallottak.”⁵¹

Júlia végül Facchettinél köt ki. Paul Facchetti⁵² galériás a párizsi galériásvilág egyik eminense volt már az ötvenes évek kezdetétől. Nem csak jó szemű, a képzőművészethez igazán értő műkereskedő volt, hanem ambicionálta, hogy minél több festőt és szobrászt befuttasson. Júlia tehát nem választott rosszul. Facchetti nevéhez fűződik Jackson Pollock európai meg- és elismertetése, Tàpies, Wols, Michaux, Martieu, Fautrier, Riopelle, Dubuffet felfedezése és elindítása a világhír felé, de számos kelet-európai művészt, köztük a magyar Kemény Zoltán szobrászt és a cseh Joseph Sima festőt is menedzselte. Facchettinek tekintélye volt a párizsi galériások és gyűjtők között, akit ő kiállított, annak a műveit a gyűjtők bátran vásárolták, mert tudták, hogy az olasz nem nyúl soha mellé.

Bárki tanácsolta is Júliának, hogy Facchettivel szövetkezzen, jó tanácsot adott. A probléma abból keletkezett, hogy Júlia egy ilyen tranzakció jogi és anyagi vonatkozásaihoz nem értett, nem tudott elég jól franciául, különösen „ezt” a nyelvet nem értette, és szorította az idő is, mert nehezen bár, de sikerült meghosszabbíthatni kinntartózkodási engedélyét, ám határidőre haza kellett utaznia, s tudta, ha ő visszatér Magyarországra, a Vajda-ügy gazdátlan marad. Facchetti mellett szólt az is, hogy remek európai és amerikai kapcsolatokkal rendelkezett, New York-i és zürichi galériásokkal dolgozott együtt (neki magának is volt egy galériája Zürichben), tehát a vele kötött kontraktus alapján joggal lehetett remélni, hogy az európai és az amerikai művészeti életbe is be fogja vezetni Vajdát.

A tárgyalások elhúzódtak, hiszen már a korábbi kiállítási terveknel is gondot okozott, hogy a Vajda-életmű nincs teljes keresztmetszetében reprezentálva a Párizsban lévő anyagban. Júlia többször kéri Jakovitsot, hogy küldjön a család francia barátjával vonalrajzot, több színes képet, ikonokat, maszkokat. És hiányoznak a Vajdával kapcsolatos dokumentumok, Vajda feljegyzései, fotói is. Ekkor még nincs oeuvre-katalógus, Júlia fejben tartja a műveket, amelyeknek címük sincs. A Párizsból Budapestre küldött levelekben ilyen sommás kérések találhatók: „küldjél 15-20 vonalrajzot”, vagy „kellenének ikonok is”. Miközben az egész akció illegális, s maga Júlia is két variációt váltogat arról, hogy a művek hogyan kerültek Párizsba, a levelekben felelőtlenül kér utánpótlást.

⁵¹ Seiden Gusztáv (1900–1992) levele Vajda Júliának, Londonból Párizsba, 1962. április 14., a Chiltern Art Gallery levélpapírján (részlet).

⁵² Paul Facchetti (1912–2010) olasz származású párizsi galériás és fotóművész.

„Beszéltünk tegnap Gironnal (Beaux Arts), azt tanácsolta, hogy Párizsban kell mindent elkezdeni. A többi mind idővesztés, és közben rengeteg kép lemarad. (Mert pénz hiányában csak képpel lehet fizetni.) Szóval mondd meg Olivier-nek,⁵³ hogy Giron nem ajánlotta a kiállítást, mert mi globálisan, az egész probléma felvetésével fordultunk hozzá. Viszont megkérdezte, hogy mekkora anyag van itt, és mondotta, hogy feltétlenül kellene még színes kép (itt csak ~~10 db~~ ~~12 db~~ 20 db van 8 paszt és 6 tempera és minden dokumentációs anyag. Nagyon kérek, most küldjél ki Olivier-vel mindent, amit csak lehet. Igen kevés a vonalrajz is, Bandi a $\frac{3}{4}$ részét visszaküldte.”⁵⁴

Giron, a BOZAR igazgatója tanácsaival segítette Júliát, s megóvta a kapkodástól. Azt is tudta és Júlia tudomására hozta, hogy a „befuttatás” nem az állami múzeum feladata, sőt, arra az kevésbé alkalmas, mint egy jó galériás. Mikorra Bálint Endre 1962 nyár végén hazatért, Júlia már kapcsolatba került Facchettivel, de még erősen hezitált, mert félt a „zsvány” galériástól. Ugyanakkor tudta, hogy minél zsványabb egy galériás, annál többet tud elérni, ám ennek ára van.

A Párizsban lévő képekből kellett gazdálkodni, azok segítségével kellett Vajdát bemutatni. Az életműnek (darabszámot tekintve) mintegy 15%-a volt Párizsban, az érett Vajda-műveket tekintve mintegy az egyharmada. Arra is figyelemmel kellett lenni, hogy amennyiben Vajda Nyugaton sikereket ér el, annak lesz magyarországi visszhangja, és akkor óhatatlanul fölmerül a kérdés, hogy ez a hatalmas műegyüttes hogyan került ki az országból.

Az egyik variáció szerint a Vajda-művek még a háború alatt kerültek ki Nyugatra, hogy megmeneküljenek a pusztulástól, a másik variáció szerint azokat Júlia testvére 1946-ban vitte ki. Ezeknek a *fedőtörténeteknek* az volt a lényegük, hogy ne lehessen senkit felelősségre vonni a művek kicsempészése miatt. Ám a befuttatás, értékesítés mikéntjéről sem alakult ki végleges álláspont, hiszen amikor Bálint Endre 1962 nyarán visszatért Budapestre, a saját művei csak hetekkel később, csomagban érkeztek haza, de egy mappányi Vajda-művet a sajátjai között hazaszállított. Olyanokat, amelyek Júlia megítélése szerint nem voltak „piacképesek”.

Vajda életművének megismertetéséhez természetesen nem volt elegendő az a műegyüttes, amely rendelkezésre állt, szükség volt méltató írásokra, művészettörténetek tanulmányaira, amelyek Magyarországon már korábban megjelentek. S ezeket le is kellett (volna) fordítani, hogy a francia közönség számára élvezhető legyenek. Sem Facchetti, sem más galériás nem vállalkozott arra, hogy művészettörténetészek is foglalkoztasson, s új, értékelő tanulmányokat írasson. Elsősorban Mándy Stefánia már készen lévő Vajda-tanulmányai jöhettek szóba, különösen azért, mert készen volt egy kis Vajda-könyv kézírata, amely aztán 1964-ben meg is jelent Magyarországon.⁵⁵ Kisebbségi tanulmányok, Vajda-nekrológ, Kállai cikke stb. lefordítására Brüsszelben akadt egy ifjú, 1956-ban disszidált közgazdászhallgató, aki készségesen állt Júlia rendelkezésére. Hogy ki is volt a segítőkész fiatalember? Ez csak akkor derült ki, amikor a rendszerváltás után feltűnt a nemzetközi bankvilágból hazatért Szapáry György.⁵⁶

⁵³ Olivier LeBrun akkor francia egyetemista, aki többször járt Budapesten, és kapcsolatba került a családdal.

⁵⁴ Vajda Júlia levéltervezete Jakovits Józsefnek Brüsszelből, 1962 (részletek).

⁵⁵ Mándy Stefánia: VAJDA LAJOS. Képzőművészeti Kiadó, 1964.

⁵⁶ Szapáry György (1938) az 1956-os forradalom után elhagyta Magyarországot, 1961-ben Belgiumban szerzett közgazdasági diplomát. A rendszerváltozás után hazatért, jelenleg Magyarország washingtoni nagykövete.

Ahhoz, hogy a rutinos galériás Facchetti (és nem melleleg fotóművész) megismerje a műveket, és megkössék a szerződést, időre volt szükség. Júlia mellett nem állt ügyvéd, de még olyan szakember sem, aki a galériás dzsungelben segítségére lehetett volna. Giron korábbi ösztökélése is afelé mozdította Juliát, hogy erős galériával kell szerződést kötni, s Facchetti kétségtelenül ezek közé tartozott. Az egyik rendelkezésre álló, Vajda Júlia által készített lista szerint 144 Vajda-mű került Facchettihez. Ugyanakkor a szerződésben 152 szerepel.

Egy 20x10 cm-es noteszben, amelyben a művek kategóriák szerint csoportosítva található, ez szerepel: „17 drb 126x90, I-15+I-II 1940 Ezek a legnagyobb méretek”, majd sorszámozva, 20-tól 50-ig csupán a méret van megjelölve, a mű – mivel címe nincs – még valamilyen azonosító szócskával sincs jellemezve. Aztán kezdődik újra a számozás 1-től 44-ig, s az első 20-hoz oldalt a következő szöveg tartozik: „szigetmonostori rajzok”. Majd újabb fejezet „Pasztellek”, s itt hat mű mérete szerepel. Ebben az azonosításra teljesen alkalmatlan listában 144 mű szerepel.

Júlia részéről tapasztalatlanság és felelőtlenség volt olyan szerződést kötni, amelynek a mellékletében (vagy magában a szerződésben) nincs benne valamennyi mű pontos címe, mérete, technikája, állapota, leírása és természetesen a fotója. Facchetti részéről viszont kimeríti a szélhámosság kategóriáját egy ilyen szerződés megfogalmazása, hiszen ennek alapján a későbbiekben nincs lehetőség a tételes számonkérésre. Joggal feltételezhetjük, hogy Facchetti, aki pontosan ismerte Júlia kiszolgáltató helyzetét, s azt is tudta, hogy a vasfüggöny mögül a peres eljárás megindítása lehetetlen, eleve olyan szerződést kötött, amely neki korlátlan lehetőségeket biztosít, s az idő múlása is neki kedvez, mert Budapestről semmit nem lehet kezdeni a dörzsölt párizsi galériával. Ugyanakkor, ha Facchetti beváltja ígéretét, és Vajdát beemeli abba a kategóriába, amelybe oly sok művészt korábban már beemelt, akkor még az 50%, amit Júlia kapott volna az eladott művekért, magas ár lett volna, nemcsak az itthoni nagyon nyomott árakhoz képest, hanem a nemzetközi mezőnyben is. Ehhez azonban arra is szükség lett volna, hogy Facchetti áldozzon az ügyre, például restauráltassa a nagyon rossz állapotban lévő műveket, ezt azonban nem tette meg.

Végül a következő gyalázatos szerződést kötötték meg:

„Szerződés⁵⁷

1. egyrészt J. J. Vajda Budapest Rottenbiller utca 1. szám alatti lakos, aki saját kijelentése szerint az 1941-ben Budapesten elhunyt férje, Lajos Vajda munkáinak általános örököse,

2. másrészt Paul Facchetti, a Párizs, ?, rue Lille utcai Galérie Paul Facchetti igazgatója között. A felek az alábbiakban állapotok meg:

J. J. Vajda átadja Paul Facchettinek Vajda Lajos festő 152 (százötvenkettő) különböző méretű rajzát, pasztelljét vagy gouache-át, s Paul Facchetti urat az eladás kizárólagos jogával ruházza fel. Az átadott művekről a formátumot és a kiinduló árat is tartalmazó teljes lista készül. Paul Facchetti úr vállalja, hogy kiállítások, kiadványok és minden egyéb általa hasznosnak tartott eszköz révén megismerteti ennek a művésznek a munkásságát a világgal. Paul Facchetti úr célja az lesz, hogy ezek a munkák ismertté váljanak, és áruk az aukciókon és a magánforgalomban is megfelelő szintet érjen el.

Paul Facchetti úr minden eladás után az eladási ár 50 százalékát átutalja Vajda asszonynak vagy az ő képviselőjének. Az eladási ár másik fele Facchetti urat illeti, aki a kiállítások és a reklám minden költségét magára vállalja.

⁵⁷ Franciából fordította Petőcz György.

Vajda asszony a maga részéről tartózkodik a listán nem szereplő egyéb munkák eladásától. Ellenkező esetben az eladási ár 50 százalékát köteles átutalni Facchetti úrnak. Ez alól csak a magyarországi múzeumoknak történő eladások jelentenek kivételt.

E szerződés, melynek hatálya a 152 mű eladásáig tart, megújítás hiányában 1975-ben (ezerkilencszázhetvenöt március 6-án) érvényét veszti.

Ha a tizenkét év végével a szerződést nem újítják meg, a Galérie Facchetti-nek lehetősége lesz a listán szereplő, általa kiválasztott és addig el nem adott művek 2/3-dal (kétharmad) csökkentett áron történő átvételére.

Ha vis maior miatt jelen szerződés nem teljesülhet, Vajda asszony vagy képviselője semmilyen kártérítésre nem tarthat igényt, és csak a listán szereplő és el nem adott művekre jogosult.

Párizs, 1963. március 6.

J. J. Vajda

Paul Facchetti

Facchetti teljesen körülbástyázta magát, semmi konkrétumot nem vállalt, de Júliát teljesen sarokba szorította, hiszen lehetetlenné tette, hogy hazatérte után Júlia Vajda-műveket értékesítsen. Egy „normális” és tisztességes szerződésben szerepelnie kellene, hogy évente hány kiállítást szervez a galériás, s azokat mely országokban rendezi, milyen katalógust, netán könyvet ad ki, s amennyiben nem teljesíti a szerződésben vállalt kötelezettségét, akkor milyen ellenszolgáltatással tartozik, illetve mely okok miatt szűnhet meg a szerződés. Ilyenről azonban szó sincs. Az sem volt korrekt Facchetti részéről, hogy tizenkét évre kötötte a szerződést az akkor már ötvenéves Júliával. A hasonló szerződéseket, amelyekben egy galéria vállalja egy művész lanszírozását, általában négy–hat évre szokás kötni, ma is és akkor is. A tizenkét éves időtartam a galériás számára biztosít óriási előnyt, hiszen az esetleges reklamáció esetén, a szerződésre hivatkozva megnyugtathatja megbízóját, hogy még évek vannak hátra, nem kell nyugtalanodnia. Júlia kiszolgáltatottságát tovább fokozta, hogy sürgősen haza kellett jönnie, hiszen már 1962 őszén lejárt a kinntartózkodási engedélye, s a hosszabbításnak is a végén járt.

A szerződés eredeti példánya Svédországba került, Júlia nővéréhez, az impúrum pedig Nagy Évánál maradt Párizsban. Ha a magyar hatóságok tudomást szereznek róla, hogy Júlia szerződést kötött egy francia galériával, börtönbüntetést várt volna rá devizagazdálkodást sértő bűntettért. Az akkor hatályban lévő 1961. évi V. törvény (Btk.) 247. § (2) bekezdése hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegeti azt, aki a devizagazdálkodásról szóló kötelezettségét üzletszerűen, illetve jelentős értékben követi el. A 250. § még további szankciókat is kilátásba helyez, eszerint „az elkövető tulajdonában lévő pénzt vagy egyéb dolgot, amelyre a büntetést elkövették, el kell kobozni”.

Júlia nyilván nem ismerte tételesen a Btk. vonatkozó törvényhelyeit, de tudta, hogy nagy kockázatot vállal tetteivel. Azt talán nem tudta (honnan is tudhatta volna?), hogy „lebukása” esetén a Vajda-művek elkobzását is kockáztatja.

A Facchetti-vel kötött szerződés miatt senki nem tett feljelentést, holott sokan tudtak róla. S amiről Pesten kettőnél többen tudnak, arról mindenki tud. Lehet, hogy az illetékes szervek is tudomást szereztek a tranzakcióról, de úgy gondolták, hogy nem bolygatják az ügyet. A szerződés megkötésével, a művek átadásával egy másfél évtizedes tortúra vette kezdetét, amelynek alakulásába Júliának szinte semmilyen beavatkozási lehetősége nem volt, hiszen Budapestről még egy levél megírása is kockázatos lett volna. A Facchetti-ügy ettől kezdve részben ment a saját útján, majd, amikor látszott,

hogy Facchetti kivárára játszik, s még ezt a neki rendkívüli módon kedvező feltételeket tartalmazó szerződést sem tartja be, Júlia Svédországban élő nővére – mint Júlia hivatalos képviselője, svéd állampolgár – kezdett tárgyalásokat Facchettivel, majd amikor ezek eredménytelennek bizonyultak, bírósághoz is fordult, hogy visszaszerezze a műveket.

Júlia svédországi nővére a szerződés eredeti példányának és az üggyel kapcsolatos összes irat, valamint a szükséges felhatalmazás birtokában járt el Facchettivel szemben Júlia helyett és nevében. Ettől függetlenül azonban Facchetti és Júlia között volt levelezés, de az csupán kiállításra vonatkozó információkra vonatkozott. Facchetti nem törte magát, hogy mielőbb elindítsa a Vajda-ügyet, hiszen birtokon belül volt, s kivárára játszott. Júlia a nővérével pedig virágnyelven levelezett a témáról, a levelekben Paul vagy Pali barátunkról esik szó, és soha nem hangzik el, hogy mi is az a lényegi probléma, ami miatt Júlia izgatja magát, hiszen nővére megérti a jelzéseket is – és viszont. Facchetti az első Vajda-kiállítást csak 1968-ban, öt évvel a szerződés megkötése után rendezte meg – nem siette el a szerződés teljesítését. 1967-ben Júlia nővére Párizsban járt, meglátogatta Facchettit, és hazatérte után a következő levelet írta Budapestre:

„Lund, 1967. ápr. 2.

Julinkóm, tudom, hogy várod beszámolómat, remélem, hogy sikerül elég körültekintéssel megfogalmazni a történeteket. Pali elég zavartan fogadott (háromszor kellett felkeresni, míg végre volt ideje), és nem kellett sok kérdést feltenni, mert láthatóan fel volt készülve a mondókájára. Ami a lényeg, az az, ill. ezt mondta: lesz kiállítás októberben. Hogy eddig nem volt, annak az az oka, hogy ő igen alapos előkészítő munkát végzett eddig, fontos és nagyon számottevő kontaktok kiépítésével. Amit ő akar, az egy sokkolás, és ezt csak rengeteg előkészítéssel lehet elérni. Akar írni J-nek, eddig nem volt ideje, de többszörösen ígérte, hogy fog. Kértem tőle a megállapított árat, amelyeket Pista is, én is oly alacsonynak tartottunk, hogy részben megdupláztattuk, részben lényegesen felemeltük. Ebbe ő nem túl nagy húzódozás után belement, és átadott egy papírt, amelyben három főcsoportba osztva (úgy, mint azelőtt is volt) alapárak szerepelnek, körülbelül nagyság szerint, de bizonyos keretek közötti puvoárt adtunk neki minőség szerinti módosításokra. Ez persze mint »prix de départ«-ként⁵⁸ érvényes, és a kiállítás sikerének megfelelően felemelődnek az árak. A szerződés szerinti teljes jegyzék elküldését sokszor és ünnepélyesen megígérte, de semmiképpen sem akart abba belemenni, hogy mi legyünk ezentúl a tárgyalófelek. Amikor további európai kiállításokról beszélt, említettem Skandináviát, amit először közömbösséggel fogadott, de amikor elmondtam, hogy milyen összeköttetés-lehetőségeink vannak, azonnal felfigyelt, kijelentette, hogy meglátogat bennünket, és igénybe akarja venni a segítségünket.

Hát ha ő húzogatja a mézesmadzagot, akkor én is. Nagyon jóban váltunk el, szorongatta hosszan a kezemet, és azt mondta, hogy nagyon hasonlítok a testvéremhez, akinek tiszteletteljes üdvözlését küldi, és húsvét után első dolga lesz írni. Még el akarom mondani, hogy nagy eladásokkal nem kecsegtetett, mert »nehéz idők vannak«, amire én mondtam, hogy soha ilyen jó idők világszerte nem voltak, mint most, de ő ezt nem akarta elfogadni. Véleményem szerint nem nézett ki most olyan csirkefogónak, mint ahogyan emlékeztem rá, és határozottan bizonytalanabb ember, mint ahogyan azelőtt képzeltem. Hát ennyit erről. De mégis, még annyit, hogy táskámból elővettem a fotókópiát, mintha utána akarnék nézni valaminek, és közben figyeltem a

⁵⁸ Kezdő ár, induló ár.

hatást, amely nem maradt el. Azt hiszem, hogy felfogta, hogy nem cicázhat a végtelenségig, amit meg is mondtam, megfelelő tapintattal.”⁵⁹

Vagyis az 1963-as szerződés után négy évvel Facchetti még mindig csak hitegette a Júlia nevében eljáró nővérét, aki kellő keménységgel lépett fel, és – mint a levélből kitűnik – az árakat jelentősen fölemelte. Júlia Budapesten reménykedett a párizsi sikerben, de közben mindent megtett annak érdekében, hogy a hazai szcénában is megismerjék Vajdát.

Szerencsére Júlia nem tartotta be a szerződésben foglaltakat, s amikor már a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején magyar gyűjtők részéről is érdeklődés mutatkozott Vajda művei iránt, néhány művet eladott, s azoknak a felét – miként azt a szerződés kikötötte – nem utalta át Facchettinek. Ez a szerződési pont amúgy is teljesíthetetlen lett volna, mert Magyarország szigorú devizagazdálkodási gyakorlatot folytatott, s forintot nem lehetett konvertibilis (vagyis nyugati) valutára átváltani.

Az itthoni értékesítéssel Júlia nem sértette meg az adótörvényt, mert akkor az még nem létezett. A műtárgypiac alig működött, néhány új gyűjtő azonban megjelent, s a régiek (a háború előttiék) közül is többen fölbátorodtak, s újra vásárolni kezdtek. Ekkor alapozódott meg a Deák-, a Kolozsváry-, a Rácz-gyűjtemény, de föltűntek olyan vevők is, akiknek a neve gyűjtőként nem maradt fenn.

Hazatérte után Júlia arra törekedett, hogy Vajdának itthon is rendezzenek kiállítást, hogy jelenjen meg róla könyv, s egyáltalán, hogy bekerüljön a hazai köztudatba. Mándy Stefánia említett „kis” Vajda-könyvének óriási jelentősége volt a Vajda-recepcióban. Nem csak azért, mert ez volt az első – ha bármilyen szerény kiállítás – mű, amely Vajdáról egyáltalán megjelent, hanem azért is, mert a majdani nagymonográfiában lévő oeuvre-katalógusra is tekintettel, Júlia és Mándy Stefánia hozzákezdett a címadáshoz, a művek keletkezési évének meghatározásához, az életmű szisztematikus feldolgozásához.

Óriási munka várt rájuk, hiszen – mint korábban láttuk – Párizsban még csak méret és technika azonosította a műveket, de egy szakkiadó által megjelentetett könyv esetében már kötelező feltétel volt a címadás és a szokásos azonosító adatok közlése.

A Mándy-könyvben 48 mű reprodukciója jelent meg, még az oeuvre-katalógus szám nélkül, csak a cím, évszám, technika, méret és a tulajdonos megjelölésével. A majdani nagymonográfiához a műtárgyjegyzék közel ezer tételének elkészítése a következő évtized, de inkább másfél évtized megfeszített munkáját igényelte.

Figyelemre méltó, hogy a kis Vajda-könyvben, a 48 reprodukált műből 23-nál szerepel, hogy magántulajdon, kettő az MNG tulajdona, és 23 „*a művész feleségének tulajdona*”.

Valami tehát megmozdult itthon is. Hogy miért, kinek a kezdeményezésére, azt ma már nem lehet kideríteni. A hatvanas évek közepén körvonalazódni látszott egy Vajda-kiállítás, a művészeti közélet irányítói, akik teljhatalommal voltak fölruházva, érdeklődni kezdtek az elfeledett Vajda iránt. Említettem, hogy Aradi Nóra is „tisztelgő látogatást” tett a Rottenbiller utcában. A képnézés kínosan feszélyezett körülmények között zajlott le. Mándy Stefánia keskeny szájjal, szinte sziszegve válaszolt, de inkább nem is állt szóba Aradi Nórával. Júlia nyitogatta a mappákat, amelyekben – hiszen egy hatalmas anyag Párizsban maradt – csak az életmű torzója volt, a Párizsban lévő 152 mű nélkül

⁵⁹ Hornyánszky Erzsébet levele Vajda Júliának, Lundból Budapestre, 1967. április 2.

a Vajda-oeuvre csonka volt. Azonban, hogy végül az illetékesek úgy döntöttek, nem lesz kiállítás, nem ezen múlt.

Itthon azért nem történt semmi, mert a politikai légkör nem kedvezett a túl modernnek számító Vajdának, Párizsban pedig azért nem történt semmi, mert Facchetti húzta az időt. A sors és a politika fintora, hogy 1966-ban előbb volt Magyarországon (közelebről Szentendrén) egy gyűjteményes Vajda-kiállítás, mint hogy Facchetti megrendezte volna a Júliának már 1963-ban megígért „befuttató” kiállítást.

Tíz évvel Júlia hazautazása után, 1973-ban rendezett Facchetti Zürichben, ottani galériájában egy nagy kiállítást. VAJDA, UN PRÉCURSEUR INCONNU – ez állt a meghívón, VAJDA, AZ ISMERETLEN ELŐFUTÁR, de hogy minek az előfutára, az rejtve maradt. Az A/2-es, összehajtogatott plakátméretű, katalógust pótló, a meghívóhoz csatolt ismertető öt mű reprodukcióját tartalmazza.

A kiállítás másfél hónapig tartott nyitva.

(Folytatása következik.)

Molnár Krisztina Rita

MINDEN T. ANYEGINNEK

Lesz, ahogy lesz – írok magának,
mert régóta bánt a dolog,
amit szokatlannak találhat,
s amilyen körökben forog,
értem én, ha meghökken netán,
s lángot vet dühe, mint a metán,
de mégis bízom benne, hogy
haragja majd elpárolog,
mivel sötét zakója alatt,
igen, az ingzsebe mögött
(biztos, hogy ott, meg nem szökött),
lapul egy kisgyerek, ott maradt,
s mi másra várna, arra vár,
hogy kézen fogja végre már.

Hogy megfogja végre a kezét,
bár a könnye még nem potyog,
egyfolytában a földre néz,
s olyan egyedül ácsorog.
Nézi a földet, s nem hiszi,
hogy szerethető, amíg kicsi,
hogy lenne bárki, akinek
kezében ő a főzsineg,
hogy ő az a szál, a jó erős,